

Манжос С. В.,

викладач

Житлово-комунального коледжу

Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова

МІФОЛОГЕМА МОРЕ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КАЗЦІ

Анотація. У статті досліджено казковий матеріал як найстаріший жанр літературного мистецтва. Як свідчать спостереження, в українських народних казках за допомогою міфологеми море актуалізуються різні смисли: вода – перешкода, вода – далечінь, що підпорядковуються особливостям просторової організації світу. Зазначене вище смислове наповнення міфологеми реалізується за допомогою мовних одиниць, об'єднаних семою «великий водний простір», що заважає пересуванню персонажів. Охарактеризовано використання прийменниково-іменникових конструкцій, атрибутивних сполук. Виявлено домінуючі смислові наповнення: вода – далечінь, вода – водний простір, вода – перешкода, вода – небезпека, вода – місце життя чарівних істот.

Ключові слова: концепт, міфопоетичний комплекс, чарівна, героїко-фантастична казка.

Постановка проблеми. Міфологема море неодноразово ставала об'єктом вивчення науковців у всьому різноманітті її структурно-семантичних та функціональних виявів у межах певної етнокультурної традиції (С. Кошарна «Море» в російській міфологічній картині світу), С. Негодяєва «Міфологічний концепт моря в рецепції Чайки Дніпрові» (на матеріалі циклу віршів у прозі «Морські малюнки»), Л. Масенко «За морем, за горами» (фольклорна формула в сучасній поезії). Також образ моря привернув увагу таких науковців, як С. Лушій «Образ моря в поезії Нью-Йоркської групи», О. Борзенко «Образ морської стихії в поетичному циклі Лесі Українки «З подорожньої книжки», А. Демченко «Мовна інтерпретація концепту море в поезії у прозі Дніпрові Чайки».

Комплексне цілісне вивчення елементів української казки, підпорядковане виявленню закономірностей організації образного ладу її генетичного ядра та з'ясуванню динаміки останнього, передбачає характеристику міфологеми в її змістових, структурно-синтаксичних та функційних виявах. Звернімося до аналізу міфологеми море в означених аспектах, звісно, не претендуючи на повне висвітлення означеної теми в межах однієї статті. Ця міфологема представлена в різних жанрах народної словесності починаючи з найдавніших (міфи, замовляння, казки, обрядова поезія), продовжуючи перехідними (балади) і закінчуючи власне фольклорними (пісні про кохання, заробітчанські пісні, чумацькі тощо). Як складник художніх світів у східнослов'янських казках образ моря неодноразово привертав увагу дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчать спостереження, в українських народних казках за допомогою міфологеми море актуалізуються різні смисли: *вода – перешкода, вода – далечінь*, які підпорядковуються особливостям просторової організації світу. Зазначене вище смислове наповнення міфологеми реалізується за допомогою мовних одиниць, об'єднаних семою «великий водний простір», що заважає

пересуванню персонажів: «*Іде та йде, дійшов до моря, глянув – море, і кінця йому не видно...*» [18, с. 85], «*Ішли сім днів і сім ночей, аж дійшли до моря...*» [6, с. 223]. Подібна візія забезпечується за допомогою використання прийменників місця з лексемами на позначення водного простору: «*за морем синім лежить невідомий мені край*» [20, с. 339]. У народній казці досить часто вживаються відмінниково-прийменникові конструкції форм іменників у поєднанні з прикметниками із просторовим значенням. Будь-який просторовий прийменник виділяє певну частину простору всередині орієнтира на його поверхні або так звану локалізацію, типологічний локус. Практично всі просторові прийменники полісемантичні; серед їх значень зустрічаються як ті, що пов'язані з просторовим контекстом, так і ті, що з ним не пов'язані: **конструкція «прийменник на + іменник»:** «*І вилетію на глибоки море і питають сьа йго: Шо ти там видиш на тих морях?*» [5, с. 113]; «*Перейіхали на другий бік мора і ўвійшли ў великий льіс*» [5, с. 49]; «*...– Кобили на дні моря, – сказала риба. – Я заберу всіх риб і оджену їх під верх*» [24, с. 150]; **конструкція «прийменник за + іменник»:** «*Такі коні мали, що на них море поперекакували, за синьой море. За синім морьом у того царя така сабля була...*» [9, с. 49]; «*Захотілося йому поїхати за море за покупкою*» [13, с. 108]; «*– Я забираю своїх достойників, дам їм наказ, прийде корабель, і вивезуть її на той острів за море*» [24, с. 251]; **конструкція «прийменника біля + іменник»:** «*Але єст там біля моря єдна голубиця...*» [4: 215]; «*Кінь і каже: – Не ще не служба, а службочка. Піди ти до пана і скажи, нехай біля моря наставить біліх палаток...*» [15, с. 75]; **конструкція «прийменник до + іменник»:** «*І приходить царський син до моря. Походжає коло моря, чує, у воді щось ляпається*» [17, с. 92]; «*Він доходить до моря, дивиться – перевозу ніде нема...*» [13, с. 110]; **конструкція «прийменник у(в) + іменник»:** «*Тоди на другу ніч приїде, та поклав срібний перстень єден на стіл, а єденн вер у море*» [2, с. 314]; «*Царський син поїхав човном у море. А його жінка вже народила в морській печері хлопця*» [17, с. 92]; **конструкція «прийменник над + іменник»:** «*...баче – над морем стоїть хата з високою стріхою*» [11: 108]; «*А над тим морем є вовк, котрий пожирає приходящих*» [17, с. 257].

Можна сказати, що прийменники в чарівній казці допомагають підкреслити сакральне значення моря, його зв'язок із «тим світом», пригадаймо архаїчне вірування про заборону використання прийменника *за* відносно води у мовленні (цей відгомін можна помітити й в українців ХХІ століття). За частотністю вживання в казці найбільше трапляються прийменники *за, та, в(у)*. Прийменник *над* описує переважно статичний світ, сторони якого частково пов'язані між собою, перебувають у своєрідній протяжності, що приводить до функціональної «поляризації». Функціональна поляризація паралельна просторовій та є концептуалізацією вертикального виміру.

Міфологічне смислове наповнення *вода – далечінь* у слов'янському мовомисленні інколи передається в народних казках за допомогою порядкових числівників: «<...> *ворон ух-ватив бика й поніс через море, несе та й несе. Доніс до п'ятого моря, утомився та й упустив у воду*» [7, с. 207]. «*Чорнокнижника разом із міністровою жоною понесло попід хмари аж за третє Синє море, де вже був незвичайної краси палац*» [21].

У контексті реалізації дослідницьких завдань звернімо увагу на деякі особливості локусу моря як місця мешкання когось. Узагалі стихія води в казках може уявлятися як певне місце локалізації фантастичних істот: водяників, русалок, духів та інших чарівних істот. За таких умов простежується метафоричне перенесення *море (річка) – дім, середовище життя*. При цьому варто зазначити, що в слов'янському мовомисленні традиційно у водяному середовищі живуть переважно злі духи, так, русалки заманюють гарних парубків чудовими піснями, а потім, залоскотавши їх до смерті, тягнуть у воду. Водяники – господарі всіх живих істот водяного царства – можуть псувати греблі, заплутувати сіті, проганяти рибу тощо. Дідьки-болотяники люблять затягувати людей у стані алкогольного сп'яніння завдяки вогникам серед боліт. Чорти також постають жителями різних водоймищ: «*Виходить чорт з болота та й каже чоловікові, так і так, будемо з тобою боротися*» [9].

На цьому тлі виразно окреслюється специфіка локусу моря в українських казках: зазвичай у морі мешкають рибаці, царі, морські царі, морські коні та інші чарівні істоти. Цей факт у мові відбивається або за допомогою використання відповідних епітетів або лексемами *дно, водорості* та іншими словами на позначення реалії підводного світу: «*Риб'ячий цар свиснув, і збіглося стільки чортів, як трави. Вхопили той замок і понесли до моря, до палацу поганого царя...*» [15]. «*Пірнув той норець у море, дивиться – а на дні моря стоїть дід, однією рукою держить корабель*» [10]. Під водою також можуть рости й звичні рослини: «*Він насипле на стіл морського проса*» [16].

У морі також можуть існувати й інші, більш природні істоти, які, незважаючи на це, все одно наділялися нашими пращурами надзвичайною силою: «*А морем ніхто не міг проїхати, бо лежала в морі велика кит-риба, що перевертала всі кораблі, які йшли в невідомий край*» [14].

Важливим для розуміння особливостей міфопоетичної концептуалізації казкового моря є з'ясування атрибутивних характеристик, пов'язаних із цим образом. У більшості текстів вживається нерозкладне словосполучення – *постійний епітет + іменник* (наприклад, *червоне море*). Нерозкладність, постійність казкових епітетів сприймається як маркер казкового світу. Для фольклорних текстів прикметні своєрідні кліше, стали метафори. Найбільше з міфологею «море» вживаються колористичні епітети. Колір є однією з констант або одним із принципів культури, що може служити «своєрідною моделлю розвитку, що відображає шляхи формування, освоєння, закріплення в культурній пам'яті не тільки загальних, але й національно забарвлених культурно-значимих концептів» [4, с. 35].

Ядро казкової кольористики становлять назви червоного кольору, які мають синонімічні варіанти на зразок *золотий, як миска крові* тощо. Більшість атрибутивних характеристик, що стосуються міфологею «море», побудована за формулою *море + червоний = сонце*. У казковому матеріалі можна виокремити фрагменти, у яких представлено атрибутивну характеристику

міфологею «море» з прикметником «*червоний*», що вказує на давні мотиви солярних міфів. За народними уявленнями сонце ховається вночі під землю або в море. У зв'язку із цим воно, як і Місяць, у деяких випадках осмислюється як світило мертвих. В. Петров наводить такі етнографічні записи кінця XIX ст.: «Сонце, що заходить, опускається в інший світ, який знаходиться під землею»; «Сонце опускається в море, яке охоплює землю. Під землею ж знаходиться інший світ»; «Сонце вночі перебуває на тому світі, і там воно бачить людей, засуджених за різні гріхи...» [1, с. 498]. Окрім червоного, у чарівних казках вживається атрибут *вогняний*, пов'язаний із солярними мотивами: «*Убрали найстаршого сына, нарядили йому коня – и поїхав він за водою и за яблуками. Іде та и іде – у инее панство, а десяте царство. Іде – огняне море запекло йому за дванадцять миль; він и вернувся назадъ*» [7, с. 323].

Порівняно нечисленними, однак надзвичайно цікавими для дослідження, є атрибутивні метафори-порівняння (наприклад, *як миска крові, смоли, золота*). *Золотий* – світлий колір, тому, звичайно, його використовували для відтворення забарвлення реалій небесної сфери, вогню; *кров* – символ життя, душі; сили омолодження; у християнстві – життя тіла й духу. Символічне значення крові пов'язане із червоним кольором, вогнем.

У семантиці назв чорного кольору, які вживаються у казкових текстах, віддзеркалюються їхні архетипові значення. У казці, як правило, епітет *чорний* вживається як втілення загадковості, небезпеки, яку викликало море у свідомості людей: «той бік моря – це потойбічний світ» [3, с. 376]. Чорний колір практично в усіх етнокультурах, зокрема й українській, символ темряви, зла, смерті, диявола, пекла, Заходу та ін. [8, с. 556]: «*Дав му дьявол грошей на путь. Тот пушов мостом, виняв кустъ, справив собі коня, сів на нього полетів попуд хмари ід чорному морюви. Коло моря став кунъ*» [2, с. 220–221].

Епітети *широке, велике, глибоке* разом з лексемою *море* означають: «велика, часом непереборна відстань» [3, с. 376]: «*Плюнув хлопець – і стало велике море. Змій женеться через те море. Але посеред нього занеміг і зі злості давай пити воду*» [2, с. 120]. У текстах казок вживається фонетично видозмінене челлене = червоне море: «*Чорти розбіглися, а Василь сів на сідло, подумав, щоб бути у брата – царя. І там опинився. Потім сів у сідло, і їде за Челлене море, і збирає золото та діаманти*» [6, с. 165].

В українській чарівній казці втілюється універсальна архетипна модель світу, у якій первинною виступає вода, що існувала ще до створення світу. Аналізуючи казкові тексти, можна простежити особливості розвитку свідомості, вірувань нашого народу. У народних казках у описі моря використовуються применниково-іменникові конструкції, атрибутивні сполуки, завдяки чому вибудовується цілісна лінгвоментальна візія водного простору. Серед домінантних смислових наповнень варто назвати такі, як *вода – далечінь, вода – водний простір, вода – перешкода, вода – небезпека, вода – місце життя чарівних істот*. Перспективами дослідження може стати вивчення особливостей вербалізації образу моря в художній творчості.

Література:

1. Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
2. Гнатюк В.М. Казки Закарпаття / Упоряд. І.В. Хланта. – Ужгород: Карпати, 2001. – 382 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнопольтури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

4. Жаркынбекова Ш.К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики / Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. – Братислава, 1999. – 32–40 с.
5. Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка. Т. VII (галицькі народні казки) № 22–77, зібрав Осип Роздольний. – Львів, 1899. – 168 с.
6. Казки Буковини. – Ужгород: Карпати, 1968. – 223 с.
7. Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П.В. Лінтура / Упорядк. Ю.Д. Туряниці. – Ужгород: Карпати, 1979. – 368 с.
8. Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: Наука, 1994. – 556 с.
9. Кріпак і чорт. Українська народна казка Чернігівщини (Електронний ресурс) – URL: <http://proridne.org/>
10. Морський цар (Електронний ресурс) – URL: <http://dobra-kazka.in.ua/kazky-narodiv-svitu/ukrajinski-kazki/pro-morskogo-carja-i-jogodochok>
11. Народні оповідання й казки, зібрані В. Кравченком. – Житомир: Робітник, Т. 2. – 312 с.
12. Народные южно-русские сказки. Вып. 1. Издалъ И. Рудченко. – К.: Типография Е. Федорова, 1869. – 216 с.
13. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – 510 с.
14. Про бідного парубка і Марка багатого (Електронний ресурс) – URL: http://nashakazka.org.ua/pages/pro_bidnogo_parubka_i_marka_bagatogo.html
15. Про трьох братів і пшеницю, що двічі на рік родила. Українська народна казка Закарпаття (Електронний ресурс) – URL <http://proridne.org/>
16. Семиліточка (Електронний ресурс) – URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/javogova/semylitsoczka/>. – Заголовок з екрана.
17. Труды этнографично-статистической экспедиции въ западно-русский край, собралъ П. П. Чубинский. – Петербургъ, 1878. – Т. 2. – 688 с.
18. Українські народні казки. – Львів: Каменяр, 1970. – 279 с.
19. Українські народні казки. – К.: Дніпро, 1976. – 430 с.
20. Українські народні казки, легенди, анекдоти / Упоряд., передм. та приміт. В.А. Юзвенко. – К.: Молодь, 1989. – 432 с.
21. Чарівна ліхтарня (Електронний ресурс) – URL: <https://kazky.org.ua/zbirky/verbova/czarivna-lichtarnja/>

Манжос С. В. Мифологема море в українській народній сказці

Аннотація. В статті досліджено сказочний матеріал як найдавніший жанр літературного мистецтва. Як свідчать спостереження, в українських народних казках з допомогою мифологеми море актуалізуються різні значення: вода – перешкода, вода – даль, які підкоряються особливостям просторової організації світу. Відзначено вище значення мифологеми, яке реалізується з допомогою мовних одиниць, об'єднаних сім'єю «велике водне просторство», яке перешкоджає русованню персонажів. Охарактеризовано використання пропозиційно-відносних до існуючому конструкцій, атрибутивних з'єднань. Виявлено домінуючі значення: вода – даль, вода – водне просторство, вода – перешкода, вода – небезпека, вода – місце мешкання чарівних істот.

Ключові слова: концепт, мифопоетичний комплекс, чарівна, героїко-фантастична казка.

Manzhos S. Mifologema Sea in the Ukrainian folk tale

Summary. The article deals with the material of fairy-tales as the oldest genre of literature. As it is mentioned in the article, in Ukrainian folk fairy-tales mythologema Sea can actualize different content fillings, that refer to the spatial organization of the world, such as water – the obstacle, water – the distance. These content fillings of the mythologema can be expressed in the language with the help of lingual units, that have some “big water space that impedes characters to move”. Attributive constructions, constructions with preposition and nouns are characterized. The dominant content fillings are outlined, among them water – the distance, water – the obstacle, water – the water space, water – the danger, water – the place, where magic creatures live.

Key words: concept, mythopoetic complex, magic, heroic-fantastic tale.